української літературної мови / [Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А. А. Грищенко, Н. Ф. Клименко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1979. – 408 с.; **13.** *Широков В. А.* Інтегрована лексикографічна система „Словники України" 3.1 : близько 254000 слів [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. – [ПЗ використовує формат баз даних та програмні бібліотеки словників © „Парадигма", 2007]. – К. : Довіра, 2007. – 1 CD-ROM.

Вербич Н.С. (Київ, Україна)

Явище сандгі в лінгвістиці

У статті описано явище сандгі в лінгвістиці. З'ясовано ступінь розпрацювання питань, пов'язаних із звуковими змінами на межі мовних одиниць в українській мові.
Ключові слова: *сандгі, звукові зміни, асиміляція, оглушення / одзвінчення приголосних.*

В статье описано явление сандхи в лингвистике. Определены основные вопросы, связанные со звуковыми явлениями на границе речевых единиц, требующие решения на материале украинского языка.
Ключевые слова: *сандхи, звуковые изменения, ассимиляция, оглушение / озвончение согласных.*

In the article deals the phenomen of sandhi on linguistics. We defined the basic problems of sandhi, which require consideration in Ukrainian language.
Key words: *sandhi, sound changes, assimilation, voicing and devoicing of obstruents.*

Поняття сандгі ввели давньоіндійські граматисти для позначення звукових змін на межі морфем або слів. У санскриті є певний набір правил вимови звуків у зазначених позиціях, зокрема, однакові голосні переходять в один довгий голосний звук, спостережено зміни двох різних голосних при збігові, зазнає змін навіть останній компонент дифтонгу, якщо наступне слово починається з голосного, окремі голосні змінюються й на початку слова, якщо попереднє слово закінчувалось на голосний. Меншою мірою такі зміни характерні для приголосних, хоча й для них є свої правила сполучуваності. Вимова голосних і приголосних на межі морфем або слів типологічно нічим не відрізняється.

Мовознавці розрізняють «внутрішнє сандгі» – на межі морфем у простому слові, та «зовнішнє» – на межі окремих слів або компонентів складного слова.

Дещо пізніше цим терміном почали позначати зміни в так званих тональних мовах – йдеться про нефонологічне контекстне варіювання тонів, залежне від граматичного наповнення фрази або її частини. Зокрема, В. Касевич потрактовував в одній зі своїх робіт явище асиміляції тонів в африканських мовах (група банту, ква, зокрема зулу, еве) як експансію тонів: у певній послідовності морфем «сильний» тон асимілює або всі інші тони, що є в синтагмі, фразі, або ж всі тони праворуч від домінантного [3, 336-337].

Мета цієї статті – визначити основні вияви сандгі в лінгвістиці, з'ясувати ступінь розпрацювання питань, пов'язаних зі звуковими змінами на межі мовних одиниць в українській мові.

В європейській лінгвістиці сандгі розуміють як зміну групи звуків на морфемних швах або на межі двох слів, особливо у швидкому мовленні [5, 592]. У вітчизняному мовознавстві зазначений термін переважно вживали на позначення змін на межі слів, оскільки модифікації звуків на морфемних швах (традиційне внутрішнє сандгі) здавна описували як асиміляцію (частіше – за місцем або способом творення, рідше – за м'якістю), а також процеси коартикуляції – зміни артикуляції приголосних під впливом голосних. Однак, як зазначає Д. Крістал, для позначення сукупності комбінаторних і позиційних змін звуків зручним видається поняття «сандгі», в межах якого можливе об'єднання «широкого спектра структурних тенденцій, які складно співвіднести в межах іншого поняття» [8, 311].

Лінгвісти, говорячи про сандгі в слов'янських мовах, мають на увазі насамперед нейтралізацію дзвінкості під впливом глухих звуків. При цьому досліджують реалізації приголосних не лише на межі словоформ, але й перед реальною паузою. Найчастіше у слов'янознавстві типологію сандгі представляють з двох позицій: кількісних виявів і якості звукових змін.

У межах першої позиції (кількісного вияву) дослідники (Г. Андерсен [9], І. Савицька [10], В. Шаповал [7]) відзначають, що регулярні фонетичні зміни на межі повнозначних слів представлені кількома типами реалізацій. Зокрема, «сербо-хорватському» типові не властиві зміни дзвінкості / глухості кінцевих шумних. Зона поширення цього типу – від Сербії до Словенії – межує з територіями з оглушенням кінцевих приголосних. «Північноросійський» тип характеризується специфічним розрізненням кінцевих дзвінких і глухих перед голосними й сонорними наступного слова. Зауважимо, що ці типи виокремлено насамперед на матеріалах діалектного мовлення, й відзначено, що межі цих територій, за визначенням В.Шаповала, «активно розмиваються» [7, 48] під впливом літературних мов. Виділяють також зону з «міжслівним одзвінченням», яка охоплює західні та південно-західні діалекти Польщі з прилеглими територіями Білорусі, України, Словаччини й частини Чехії. На цій території на межі слів простежено одзвінчення кінцевих глухих перед голосними й сонорними наступного слова. Для цього типу характерні обмежені процеси сандгі – відбувається асиміляція, зумовлена реальним фонетичним оточенням, у результаті чого маємо нерегулярні і варіативні випадки змін приголосних. Цей ареал не обмежений лише слов'янськими мовами. Він також охоплює північні албанські та північні грецькі діалекти.

Щодо якості звукових змін слов'янські мови можна поділити за ступенем регулярності процесів сандгі на дві групи. До першої групи належать мови з постійною реалізацією сандгі, тобто ці правила функціонують майже без винятків, зміни приголосних не залежать від темпу мовлення і позамовних чинників. У другій групі – ті мови, де вияв сандгі відносно обмежений (як, наприклад, у македонській та українській).

Для сучасної лінгвістики актуальною є відповідь на низку питань, зокрема, чи притаманне це явище європейським, зокрема слов'янським, мовам; у яких мовах зміни звуків на межі окремих одиниць – явище постійне, в яких факультативне; причини виникнення сандгі.

Вивчення асимілятивних явищ в українських мові має свою традицію. Є роботи, в яких описано зазначені процеси як на межі слів, так і в середині слова [1; 2; 4]. Однак самі автори відзначали, що експериментальні дані здобуто на незначному матеріалі, асиміляцію досліджено лише в певних позиціях, добір матеріалу здебільшого обмежено окремо вимовленим словом або непредикативним словосполученням, звукові зміни схарактеризовано на підставі аналізу осцилограм та кривої руху ЧОТ. В.М.Брахнов, який присвятив характеристиці асимілятивних процесів окрему роботу, наголосив, що такий аналіз «не є цілком достатнім і вимагає доповнення його спектральним аналізом», відповідно «обмеженість застосованого методу дослідження не дала змоги цілком точно відповісти на деякі поставлені питання» [1, 96]. Йдеться насамперед про ступінь одзвінчення / оглушення приголосних. Існує традиційний погляд про повне збереження дзвінкості дзвінких приголосних перед глухими всередині та наприкінці слова. Наявні експериментальні дослідження засвідчують лише часткову асиміляцію за глухістю. Причому асиміляція відбувається здебільшого в останній фазі приголосного. На всі три фази вона поширюється дуже рідко. Наведені дані (зокрема осцилограми) підтверджують, що дзвінкість шумних приголосних у позиції перед глухими ніде не зберігається повністю. В одних позиціях дзвінкість виявляється виразніше, в інших вона відсутня або майже відсутня. Тобто в українській мові дзвінкі перед глухими лишаються дзвінкими, однак ступінь дзвінкості зменшується порівняно з такими ж дзвінкими у позиції перед голосними або дзвінкими.

Схожа ситуація і з одзвінченням глухих у позиції перед дзвінкими приголосними. Одзвінчення не поширюється на весь приголосний, а стосується лише окремих його фаз. В українській мові загальноприйнятим є положення про те, що глухий приголосний перед дзвінким шумним одзвінчується. Однак експериментальні дані, викладені в монографії В.М.Брахнова, засвідчують варіативну вимову: «при зіставленні записів траплялось, що глухі в одному й тому ж виразів чи слові, вимовлені тим самим диктором, в одному випадку були повністю одзвінчені, в іншому – лише частково» [1, 78].

Крім цього, більшість експериментально-фонетичних досліджень, що їх проведено на матеріалі української мови, ґрунтувались на аналізі дикторського мовлення. Це було пов'язано з необхідністю одержати технічно високоякісні записи, придатні для подальшого експериментально-фонетичного опрацювання. Зразки усного мовлення не завжди придатні для інструментального аналізу, оскільки під час запису виникають труднощі технічного характеру: наявність сторонніх шумів, різний рівень мовного

сигналу, залежний від ступеня віддаленості мовця від мікрофона, від гучності сигналу тощо. Відзначимо, що на сьогодні, на нашу думку, важливо аналізувати будь-яке мовленнєве явище на зразках «живого» усного мовлення. Адже дикторське мовлення – це певною мірою штучне утворення, оскільки диктори лише відтворюють (читають) спеціальний експериментальний матеріал, відірваний від широкого контексту й природної ситуації мовлення. Сучасні технічні можливості нових комп'ютерних програм для дослідження фонетичних особливостей мови (зокрема програма Sound Forge) та відповідне опрацювання зашумленого звукового матеріалу спеціалістами-інженерами уможливлюють аналіз «живого» усного мовлення.

Про актуальність розгляду асимілятивних процесів зауважували на одному з засідань Комісії зі слов'янської фонотактики при Міжнародному комітеті славістів. Об'єктом вивчення на найближчу перспективу обрано сандгі як асиміляцію приголосних за ознакою голосу й шуму в усіх релевантних позиціях, зокрема реалізації звука [v] у слов'янських мовах, функціонування у діалектах зімкнено-проривного [d] у кінці слова й на межі морфем.

Отже, з одного боку, явища сандгі достатньо описані, але, з другого, як засвідчують останні дослідження на матеріалі різних мов (зокрема І.Савицької [10], Г.Андерсен [9], Л.Хоменко [6]), є низка проблем, що потребує розв'язання. Зокрема, актуальним для українського мовознавства є встановлення причин сандгі, частотності асиміляцій в літературному й діалектному мовленні, ступенів одзвінчення / оглушення приголосних, співвіднесення фази звука й відповідного асимілятивного процессу. Дослідження цих явищ потребує застосування не лише описового методу, але й експериментально-фонетичного аналізу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Брахнов В.М.* Явища асиміляції в консонантизмі української мови. – К., 1970. – 104 с.; **2.** *Жовтобрюх М.А.* Приголосні в українському усному літературному мовленні // Закономірності українського усного літературного мовлення. – К., 1965. – С. 75-84; **3.** *Касевич В.Б.* Труды по языкознанию: В 2 т. – СПб, 2006. – Т.1. – 663 с.; **4.** *Прокопова Л.І.* Приголосні фонеми сучасної української літературної мови. Експериментально-фонетичне дослідження. – К., 1958. – 81 с.; **5.** Українська мова. *Е*нциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. – К., 2007. – 833 с.; **6.** *Хоменко Л.М.* Асиміляційні процеси в сучасній українській літературній мові та відтворення їхніх результатів в орфоепічних словниках // Мова, суспільство, журналістика: Матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції з проблем функціонування й розвитку української мови. – К., 2010. – С. 29-39; **7.** *Шаповал В.В.* Фонологические типы сандхи в современных славянских языках // Дьячок М.Т., Шаповал В.В. Opuscula glottologica professori Cyrillo Timofeev ab discipulis dedicata. – М., 2002. – С. 49-52; **8.** David Crystal A First Dictionary of Linguistics and Phonetics. – London, 1980. – 390 p.; **9.** Sandhi phenomena in languages of Europe / ed. by Henning Andersen. – Berlin; New York; Amsterdam, 1986. – 623 p.; **10.** *Sawicka I.* A typology of the Slavic sandhi // Rocznik Slawistyczny. – T. LVII, 2008. – P. 81-88.